УДК 802 / 806: 800.6

ОСНОВИ, РОЗВИТОК ТА ПЕРСПЕКТИВИ АНАЛІЗУ ВЕРБАЛЬНИХ ІНТЕРАКЦІЙ

Чекулай О.П., здобувач

Запорізький державний університет

1. МІСЦЕ ІНТЕРАКЦІЙНОГО АНАЛІЗУ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

За останні, принаймні, двадцять років дослідження вербальних інтеракцій та діалогу набули інтенсивного розвитку. Про це свідчить значна кількість присвячених їх вивченню наукових праць та збірок [1 – 32].

Сьогодні ми маємо досить велику різноманітність даних, описів, аспектів та підходів щодо численних параметрів вербальної інтеракції чи планів організації діалогу, для яких існують і різні найменування: аналіз (теорія) дискурсу; дискурсивний аналіз; аналіз розмови; конверсаційний аналіз; аналіз (мовленнєвої) взаємодії; інтеракційний аналіз; теорія комунікації; граматика діалогу та ін.

Домінуючу позицію інтеракційного аналізу в сучасній лінгвістиці відмітили ще такі вчені, як Р. Барт та Ф. Берте, вказавши на той факт, що якщо спочатку лінгвісти зосереджували свою увагу на вивченні локуції чи локутивного, то зараз об'єктом їх дослідження все більше і більше виступає інтерлокуція, тобто вербальний обмін між мовцями [33].

Звичайно, що в дослідженні як інтерлокуції, так і локуції може заключатися програма для вивчення такого феномену, як розмова взагалі. Отже, – це головна програма, яку реалізує конверсаційний аналіз: вивчення структури розмов, що складаються з обміну висловлюваннями та вивчення ілокутивних функцій мовленнєвих актів, що використовуються під час розмови. Зрозуміло, що вказані цілі містять багато інших аспектів для дослідження. Звідси, наприклад, у багатьох вчених дуже швидко виникла тенденція відразу ж сформулювати правила та норми. Найвідомішим із цих "конверсаційних нормативістів" став, як відомо, американський вчений П. Грайс [34]. Крім того, слід відзначити й таку тенденцію, як надмірна увага до вивчення мовних актів, що зашкодило вивченню специфічних дискурсивних актів, тобто привілейований характер абстрактної ілокуції "в мові " по відношенню до ілокуції, що залежить від конверсаційного контексту. Ми не будемо й далі заглиблюватися в критику (це, до речі, блискуче зробила Б.Н. Грюніг [35]). Віддаючи належне логіці, притаманній розмові, зазначимо, що в її вивченні бракує, на наш погляд, поняття "вербальної інтеракції". Саме зв'язку розмови (як ниви для пошуків) з вербальною інтеракцією (як логічного ключа мовної поведінки) присвячено нашу статтю.

2. ДИСЦИПЛІНАРНЕ ПОЛЕ

Намагаючись окреслити межі інтеракціонізму, французька лінгвістка К. Кербрат-Орекіоні приходить до висновку, що це практично неможливо й пропонує вважати інтеракціонізм не гомогенною галуззю чи дисципліною, а течією ("*mouvance*"), у якій зустрічаються та взаємодіють різні підходи, теорії, що відносяться до різних дисциплін, серед яких можна назвати такі, як психіатрія, інтеракціоністська психологія, соціальна психологія; мікросоціологія, когнітивна соціологія, соціологія мовлення, соціолінгвістика; лінгвістика, діалектологія, фольклористика; філософія мовлення; етнолінгвістика, етнографія, антропологія; кінетика та комунікативна етика [24, 55]. Численність дисциплін, що мають безпосереднє відношення до інтеракційного аналізу, свідчить і про таку ж численність розроблених ними методологій. Ми пропонуємо зупинитися на огляді чотирьох найголовніших дисциплін, що в першу чергу займаються дослідженням вербальних інтеракцій: 1. Психологічні напрямки; 2. Соціо-антропологічні напрямки; 3. Лінгвістика; 4. Літературознавство.

2.1 ПСИХОЛОГІЧНІ НАПРЯМКИ

Школа "нової комунікації" Palo Alto. Психологічний підхід до вивчення вербальних інтеракцій представлений передусім діяльністю школи так званої "нової комунікації", або Palo Alto [36; 37], джерелом теоретичних, епістемологічних та методологічних розробок якої стала наукова діяльність Г. Батесона*. Роботи дослідників цієї групи завжди мали насамперед терапевтичний характер. Саме на

* Про Г. Батесона та його "спадщину " див. [37].

терені психіатрії вони розвинули ідею про те, що патологічна поведінка повинна пояснюватися не просто дисфункціонуванням індивіда, але має сприйматися як наслідок дисфункціонування системи (наприклад, родинної), до якої належить цей індивід: саме божевільна комунікація робить індивіда божевільним, і щоб його лікувати, треба "лікувати", трансформувати систему. Але деякі з розроблених в цих рамках понять дуже легко переносяться з патологічної на "нормальну" комунікацію. Таким чином, вченим групи Palo Alto вдалося побудувати теорію комунікації, різні аспекти якої вийшли далеко за межі лише психології. Назвемо хоча б такі з них, як: важливість багатоканальності; розрізнення між "змістом" та "відношенням"; поняття (запозичене в Батесона) про *"подвійне примушування"* (*double bind*), яке є дуже продуктивним для дослідження функціонування соціальних комунікацій в цілому.

Психолінгвістика – наука, що вивчає процес творення мовлення, а також сприйняття й формування мовлення в їх співвіднесеності з системою мови грає також немаловажну роль для дослідження вербальної взаємодії комунікантів. Розробляючи моделі мовленнєвої діяльності та психофізіологічної мовленнєвої організації людини, психолінгвістика перевіряє їх шляхом психологічних експериментів; таким чином, будучи за предметом дослідження близькою до лінгвістики, за методами психолінгвістика наближається до психології.

У психолінгвістиці застосовуються такі експериментальні методи, як асоціативний експеримент, метод "семантичного диференціалу" й ін. Психолінгвістика виникла у зв'язку з необхідністю дати теоретичне осмислення ряду практичних задач, для вирішення яких чисто лінгвістичний підхід, пов'язаний з аналізом тексту, а не людини, що розмовляє, виявився недостатнім (клініка центрально-мозкових порушень; проблеми мовленнєвої дії (впливу), особливо в пропаганді та діяльності засобів мовної інформації; авіаційна та космічна психологія; судова психологія і криміналістика, наприклад, упізнання людей за особливостями їх мовлення).

Сам термін "психолінгвістика" увійшов до наукового вжитку з 1954 року, після опублікування в США колективної праці з цією назвою під редакцією Ч.Е. Осгуда та Т.А. Себеока [38], а ідеї, близькі до проблематики психолінгвістики, розвивав в СРСР ще на початку 30-х років психолог Л.С. Виготський [39]. Його учень О.Р. Лурія розробив основи нейролінгвістики, близької до психолінгвістики за предметом та задачами, але зорієнтованої в основному на діагностику та лікування різноманітних видів афазії [40]. Подібні до психолінгвістики ідеї розвивали також психолог Н.І. Жинкін [41] й пізніше – лінгвіст С.Д. Кацнельсон [42]. Розвиток власне психолінгвістики в СРСР почався з середини 60-х років. Вона спирається тут на матеріалістичну психологію школи Л.С. Виготського (насамперед на поняття діяльності й на лінгвістичну спадщину Л.В. Щерби [43] та його школи, в особливості на його трактування активної граматики. Розглядаючи психолінгвістику як одну з "дочірніх" галузей розробленої О.М. Леонтьєвим психологічної теорії діяльності [44], московська психолінгвістична школа довгий час називала психолінгвістику "теорією мовленнєвої діяльності", вживаючи паралельно й термін "психолінгвістики".

Зарубіжна психолінгвістика на початку 50-х років орієнтувалася в психологічному відношенні на необіхевіористську психологію Ч.Е. Осгуда, а в лінгвістичному – на американську дескриптивну лінгвістику. Надалі (до початку 70-х років) в основному спиралася на породжуючу модель Н. Хомського, розвиваючи і його психологічні ідеї. Найбільший внесок у розвиток американської психолінгвістики того періоду зробив Дж. А. Міллер, який займався подальшою експериментальною розробкою моделі Хомського; відомі також роботи Д. Слобіна та Дж. Гріна [45], Х. Кларка [46] та ін. 70-ті роки характеризуються відмовою від однобокої орієнтації на ідеї Хомського та залученням до розробки теоретичних засад психолінгвістики багатьох провідних психологів західноєвропейських країн; цей етап привів до перегляду основ психолінгвістики й проникання до неї ідей "класичної" європейської загальної психології та прогресивних тенденцій сучасної соціальної психології. Значною мірою стали враховуватися власне психологічні та соціальні фактори мовленнєвої діяльності (роботи Р. Румметвейта в Норвегії, Дж. Уерча в США, Ж. Мелера та Ж. Нуазе у Франції).

Таким чином, розвинувшись на основі різних напрямків психологістичного мовознавства, психолінгвістика засвоїла його зацікавленість до людини як носія мови й прагнення інтерпретувати мову як динамічну систему мовленнєвої діяльності (мовленнєвої поведінки) людини. Введення фактора людини є, безумовно, головним, але далеко не єдиним моментом, що характеризує психолінгвістичний підхід до мовленнєвої діяльності. Другий фактор прямо витікає з першого та може бути визначений як фактор ситуації, оскільки людина розмовляє чи сприймає мовлення в ситуації певного типу. Кількість таких типів і самі підстави для їх виділення рухомі та варіабельні. Тому, якщо при класичному протиставленні мови та мовлення все ситуативне відноситься виключно до мовленнєвого, оказіонального, а мовна система, узус розглядаються як дещо стійке, незалежне від ситуативного моменту, то з психолінгвістичного підходу слідує, що складний і динамічний фактор ситуації принципово не може бути вилучений не тільки з мовлення, а й з мови. Третій момент, можливо, на практиці, найсуттєвіший для розуміння психолінгвістичного дослідження – це фактор експерименту. В останні роки провідні вітчизняні та зарубіжні психолінгвісти закликають до розробки психолінгвістичної

теорії, основою якої повинен стати емпіричний матеріал, накопичений в результаті експериментальних досліджень[47: 8; 48]. Нарешті, четвертим важливим фактором психолінгвістики є ясне розуміння її прикладної значущості. З самого початку психолінгвістика формувалася як прикладна дисципліна, призвана вирішувати конкретні практичні проблеми.

2.2 СОЦІОЛОГІЧНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ НАПРЯМКИ

Етнометодологія виникла, по суті, на стику розробок Чикагської школи, соціології Т. Парсонса чи символічного інтеракціонизму та феноменології А. Шутца [49; 50]. Її базисним твором стали "Studies in ethnometodology", опубліковані Г. Гарфінкелем 1967 року [51].

Гарфінкель розглядає етно-науку, "вивчення когнітивних систем притаманних тій або іншій культурі" в антропологічному американському контексті й об'єктом її називає загальні знання. Він пропонує концепцію етно-методів, за допомогою якої члени одного суспільства мають знання загального характеру, що дозволяє їм вирішувати різноманітні проблеми, з якими вони стикаються у повсякденному житті. Таким чином, під час зустрічі двох суб'єктів, вони мають так звані "методи", що дозволяють їм сумісно вирішувати різноманітні проблеми, які перед ними ставить ця зустріч.

Оригінальність поглядів Гарфінкеля деякі вчені вбачають у тому, що він пропонує зруйнувати теоретичну парадигму соціології й розглядати соціальне не як віддалений структурний наслідок, а як продукт щоденної дії суб'єктів:

"Соціальна діяльність, всупереч твердженню Дюркгейма, не є для нас об'єктивною реальністю. Постулатом соціології ми вважаємо думку Гарфінкеля: треба розглядати соціальну діяльність як практичні дії: соціальний вчинок не є сталим об'єктом, він - продукт безперервної діяльності людей, які проявляють свої вміння, здійснюють вчинки, дотримуються правил поведінки, тобто мають примітивну методологію, аналіз якої і є справжньою задачею соціології" [52: 15].

Ця концепція, однак, не повинна привести до висновку про те, що соціальне виникає після інтеракції. Навіть якщо це соціальне постійно створюється "соціальними учасниками" під час їх взаємних інтеракцій, воно відноситься до фонду попередніх знань, навичок та вмінь; й саме тому етнометоди можуть розглядатися як соціальні в резерві. Це соціальне в цьому випадку має риси когнітивного характеру й наближається до учасників взаємодій, бо стосується їх щоденних функціонувань.

Етнометодологи розглядають розмову як базову категорію суспільного життя, справжній невід'ємний інститут усіх соціальних відносин. Для найбільш повного осмислення розмови використовуються три функціональних поняття: **індексикалізація** ("*indexicality*"), **рефлексивність** ("*reflexivity*") та **"*accountability*"**.

1) **Індексикалізація** ("*indexicality*") – поняття, введене Ч.С. Пірсом й особливо поширене Бар-Хіллелом, наголошує на тому факті, що справжнє значення мовних форм усвідомлюється з контексту, у якому вони уживані. Причому, це стосується не тільки дейктиків, але й усіх лексичних одиниць та мовних форм. Всупереч поширеним ілюзіям про те, що "слова мають значення", "щоб порозумітися треба лише домовитися про вибір слів ", слід зазначити, що справжнє значення – не транситуаційне; воно уточнюється, переосмислюється, втрачає свою багатозначність в інтерлокутивному контексті. Так, за визначенням Кулона, індексикалізація означає "природну неповноту слів, що отримують своє "повне" значення лише в контексті, в якому вони вживаються і якщо вони "індексовані" ситуацією мовного обміну" [53: 29].

2) Поняття **"рефлексивності "** (" *reflexivity*") частково перехрещується з поняттям перформативності, введеним Дж. Остіном [54]. Бенвеніст розглядав перформативні висловлювання як над-референтні [55: 274], тобто висловлювання, що самі створюють свою власну референтність й водночас, в якійсь мірі, є рефлексивними. За допомогою таких висловлювань мова-дія змінювала порядок речей: якщо констативи сприймалися як такі, що відповідали реальному стану речей, перформативи примушували реальність змінюватися в результаті мовлення. Таким чином, з точки зору теорії перформативності будь-яке висловлювання є з необхідністю рефлексивним. Будь-яку мовленнєву продукцію можна охарактеризувати і як вербалізацію якогось факту чи стану і як акт, що змінює стан речей.

3) Поняття **" accountability"** означає практичний досвід, за допомогою якого суб'єкти створюють сенс, порядок й раціональність того, що вони мають намір зробити. Він не обмежується обміном репліками, які своїм дискурсом беруть участь у визначенні ситуації та створенні соціальної реальності, у якій вони розвиваються.

Отже, найважливішим внеском етнометодології можна вважати зміну теоретичної парадигми соціології. Соціальний суб'єкт розглядався до неї як той, над яким домінують зовнішнє соціальне середовище та якісь примусові суспільні догмати, перетворюючі індивіда на тінь системи. Етнометодологічна ж концепція - більш наближена до людини, до соціального, бо стверджує, що саме люди під час їх щоденної діяльності створюють це соціальне. Акцент робиться не на відтворенні домінуючого

соціального, а на постійній можливості кожного відтворити його. Ця нова соціологічна парадигма представляє інтерес, перш за все для того, щоб схватити складний характер відносин таких понять, як суб'єкт та суспільство.

Головним завданням соціолога є опис методів, які використовуються індивідами для реалізації соціальних дій, й таким чином для надання змісту ситуаціям, у яких вони діють. Опис цих процедур дозволяє:

- отримати доступ до того, що трактується як "прийняте" (*taken for granted*) й на якому базуються щоденні дії індивідів. Ця операція складає висвітлення соціальних імплікатур, що структурують повсякденне життя;

- ідентифікувати спосіб встановлення самими індивідами категорій в їх соціальному житті: ці категорії не передують інтеракції, вони будуються діячами під час їх обміну.

Соціальна психологія базується на етнометодології та використовує подібні категорії аналізу, однак досліджує не культурне життя й соціальну організацію примітивних народів, а соціальні настанови в малих групах сучасних громад, тобто в родині, у вузькому колі людей, у школі, на вечірці, серед молоді і т.д. Багато лінгвістів беруть участь у такому дослідженні і характеризують його як "аналіз мовленнєвої взаємодії". Загальний напрямок дослідження – емпірико-описовий, тобто перевага надається кількісним критеріям: кількості та формам мовленнєвого обміну репліками, тривалості репліки, мовленнєвій ситуації. Головним структурним елементом є мовленнєвий внесок одного мовця (*turn*), а в фокусі уваги знаходиться регулювання обміну репліками. З точки зору аналізу вербальної інтеракції при цьому підході багато що – уразливе, й найголовніше – неясність поняття "правило", недостатня увага до суттєвості змісту й цілей бесіди та той факт, що інтерпретація вербальної інтеракції дуже прив'язана до лінійної зміни реплік.

Конверсаційний аналіз. У межах етнометодології під впливом Г. Закса та Е.Щеглова [56] розвинувся напрямок так званого "конверсаційного аналізу" (*Conversation Analysis*), предметом вивчення якого стали мовленнєві обміни між індивидами. Центральним питанням тут є питання про "секансилізацію", тобто про порядок, що встановлюється спільними зусиллями самих учасників під час їх зустрічі для здійснення певних актів. Шляхом ретельного аналізу записаних на плівку та затранскрибованих інтеракцій конверсаціоналісти висвітлили рекурентні процедури, що використовуються учасниками розмови для її початку, введення нових тем, або завершення. На локальному рівні вони виділили правила дистрибуції мовлення між учасниками інтеракції. Виявлений таким чином порядок є такий, що методично створюється самими співбесідниками під час протікання їх зустрічі.

Етнографія комунікації та інтеракційна соціолінгвістика. Теоретичні позиції засновника етнографії комунікації Д. Хаймса [57; 58] відбивають вплив антропологічних і лінгвістичних традицій. Так, вчений наголошує на необхідності вивчення комунікативної поведінки поряд з традиційним предметом дослідження антропології, системою родинних зв'язків та міфами. З іншого боку, важливим, на його думку, є водночас дослідження ситуаційного функціонування мовлення, й особливо, комунікаційних подій. Саме Д. Хаймс запропонував першу модель для опису ситуацій (модель з вісьма складовими, що зветься моделлю SPEAKING), яка стала першоджерелом більшості моделей для опису ситуаційних даних, що використовуються сьогодні.

Головне завдання етнографії комунікації - описати вживання мовлення в суспільному житті, а точніше, встановити сукупність норм, що зумовлюють функціонування інтеракцій в певному суспільстві (в ідеалі - всі норми, які керують всіма типами інтеракцій в усіх суспільствах).

Серед головних характеристик цього напрямку слід назвати такі:

- "Глобальна" концепція компетенції.

- Вирішальна важливість, що надається фізичному та соціокультурному контексту, у якому розгортається інтеракція: у цій перспективі комунікативні норми та дискурсивна практика завжди розглядаються в їх відношенні до "рамок" та "місця", у які вони вписуються.

- Розширено поле досліджень: етнографія комунікації аналізує не тільки усне повсякденне мовлення, але й інституційне чи церемоніальне мовлення, різні форми естетичної розробки мовлення, функціонування писемності.

Інтеракційна соціолінгвістика Дж. Гамперца. Співзасновник етнографії комунікації Дж. Гамперц присвятив свої перші роботи [59; 60] контактам між різними мовами та феноменам кодового чергування[**].

[**] Кодове чергування (*code-switching*) полягає в переході з однієї мови на іншу під час вербального обміну чи у висловлюванні.

Його пошуки поступово привели до розвитку інтеракційного та інтерпретативного підходів дослідження цих феноменів [61]. Згідно з принципами етнографії комунікації і всупереч лінгвістиці, яка з метою дослідження мовлення як автономного об'єкта розвинулася в напрямку його "деконтекстуалізації", Дж. Гамперц висовує протилежний принцип, виходячи з ситуації, у якій використовується мовлення, для встановлення способу та основ інтерпретації комунікаційної події самими учасниками комунікації.

Мікросоціологія І. Гофмана. Численні наукові дослідження І. Гофмана мають чи не найважливіше значення для прагматичного аналізу інтеракцій. Назвемо з цього приводу лише три головні аспекти. По-перше, І. Гофман розвиває ідею про так звану ритуальну увагу, з якою індивіди ставляться один до одного під час інтеракції і яка полягає для кожного в тому, щоб ніхто під час спілкування не втратив "обличчя" (*face*). По-друге, для цього автора соціальна зустріч повинна осмислюватися в глобальній ситуації, у якій вона відбувається. Так, він вводить поняття *рамок участі* у вербальних інтеракціях (*cadre participatif*), позначаючи ним сукупність індивідів, які мають доступ до певної мовленнєвої події, й ігнорування якого веде до нерозуміння функціонування комунікації. По-третє, при характеристиці соціальної зустрічі, І. Гофман вживає театральну метафору *драматургічної репрезентації*, де кожен втілює свого персонажа, виходячи із своїх уявлень про те, кого від нього очікують в цій ситуації.

Як бачимо, не можна говорити про єдність усіх цих напрямків й ще менш про існування деякої однорідної моделі. Але незважаючи на це, їх об'єднує предмет дослідження, й в методологічному плані, вони зробили фундаментальний внесок: пріоритет, що надається даним, який приводе до використання індуктивного методу дослідження; інтерес до індивідуального та до події зумовлює порушення питання про внутрішню організацію події, де проявляє себе соціальний порядок. Усі ці напрямки та течії ставлять у центр роздумів поняття ситуації та порушують питання про взаємозв'язок організації інтеракції та соціальної організації, яке зустрічаємо у різних формулюваннях: взаємозв'язок між "побудованою ситуацією" (*situation construite*) та "даною ситуацією" (*situation donnée*), або ж прийняття конструктивістської перспективи чи детерміністської.

2.3 ЛІНГВІСТИКА

Вплив вищерозглянутих праць на лінгвістику можна пояснити, на наш погляд, двояко. З одного боку, їх можна вважати джерелом розриву, який привів деяких лінгвістів до конверсійної форми із зовнішньою проблематикою більш соціо-психологічної, ніж лінгвістичної залежності. З іншого боку, навпаки, можна впізнати в інтеракціоністській проблематиці об'єкти, що правомірно займають своє місце у відкритому дослідницькому полі лінгвістики через інтеграцію питань стосовно використовування мовлення. Саме цього бачення дотримуємося ми, вважаючи, що орієнтація на інтеракційний аналіз пояснюється послідовним розширенням ниви дослідницьких інтересів. У цій перспективі ми бачимо нерозривний зв'язок між різними підходами до вивчення надфразових одиниць (граматика тексту, дискурсивний аналіз). Вважається, що лінгвістичні теорії інтеракціоністського напрямку беруть початок від дискурсивного аналізу [24: 66], оскільки останній займається, переважно, діалогічним дискурсом чи “інтердискурсом”. Серед найвагоміших із них назвемо “функціональний структуралізм” М.А.К. Халлідея [62] та різноманітні моделі, розроблені на даний момент з метою вивчення структурної організації розмови: “інтегративну” модель В. Едмондсона [63], функціональну модель Бірмінгемської школи [64], й особливо ієрархічну функціональну модель женевської школи Е. Руле та ін. [65].

Однак, слід зазначити, що всі вони мають майже однаковий теоретичний інструментарій, який є результатом розвитку прагматики [66; 67; 68; 69], а саме: висловлювання [70; 71; 72], мовленнєві акти [73; 74; 75; 29] та "принцип кооперації чи співробітництва" П. Грайса [34; 24: 147 - 153].

Лінгвістика займається, передусім, описом того, які бувають зв’язки в межах вербальної інтеракції; при цьому дослідники переважно спираються на матеріал так званих автентичних корпусів (*les corpus "authentiques"* чи *"natural data"*), тобто на достовірні, записані на плівку та ретельно затранскрибовані інтеракції. Інакше кажучи, задача мовознавства – експліцирувати те, як проводиться опис вербальної інтеракції, що повинно увійти до такого опису – це описова сторона; крім того, воно займається й поясненням, тобто, експліціюванням того, що складає вербальну інтеракцію, у результаті чого встановлюються зв’язки між різноманітними внесками в неї з боку різних комунікантів. Мова йде про те, щоб застосувати й якось адаптувати принципи звичайного лінгвістичного дослідження (скажімо, в синтаксисі) до дослідження в рамках вербальної інтеракції.

2.4 ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Літературознавство займається текстами, переважно літературними. Оскільки комунікативні стосунки між автором (поетом чи письменником) й читацькою аудиторією дуже прив’язані до часу й конкретно, поняття дискурсу в цій дисципліні трактується досить своєрідно: “дискурс” означає, в різних концепціях, духовну взаємодію з приводу певних поглядів в часі. Література з такої точки зору – поліфонічний обмін думками з приводу різноманітних аспектів деякої теми, що лежить в основі багатосторонніх

інтертекстуальних відносин. Саме тому, центральними діалогічними формами тексту у вузькому розумінні вважаються літературний діалог й тексти літературних творів.

Окрім цих чотирьох центральних дисциплін можна відмітити ще й філософський і риторичний аспекти; але слід мати на увазі, що мова в межах цих двох останніх дисциплін береться в досить вузькому аспекті: у філософії мова йде передусім про проблему радикальної критики мови ("ідеальна мова") й про деякі проблеми констатації стану речей ("істинні речі") й логічного висновку (логіка); в центрі уваги знаходиться суб'єкт, що пізнає, у його відношенні до світу, а не досягнення взаємо порозуміння в світі буденному.

У риториці ж, на фоні античної греко-римської традиції, займаються публічною імпровізацією промови в народному зібранні (політичне мовлення), в суді (судове мовлення) й під час свят (урочисте мовлення). Тут також головним предметом вивчення є монолог одного мовця, а не комунікативний обмін між кількома мовцями. Звичайно, філософія й риторика повинні завжди братися до уваги в теорії та практиці, однак вони не вказують безпосередньо методологічного напрямку в науковому дослідженні розмови.

Зазначимо, що презентація інтеракційного аналізу, що пропонується нами в цій статі, знаходиться в центрі багатодисциплінарного поля дослідження, та характеризується більш лінгвістичною, ніж психо-соціологічною орієнтацією.

3. ПРО ПОНЯТТЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ

Самим терміном "вербальна інтеракція" лінгвістика зобов'язана М.М. Бахтіну, який виходить з визначення знаку як результату спільної домовленості чи консенсусу між соціально організованими індивідами під час процесу їх інтеракції [76: 29].

Саме у вербальній інтеракції міститься динаміка; для породження знак потребує спів-присутності індивідів в межах соціальних відносин. По суті, таке ствердження заперечує усякій дихотомії мови та мовлення: знак не є продуктом ані мовлення, ані мови; він – наслідок інтеракції. Крім того, воно приводить М.М. Бахтіна до нового визначення категорії розуміння, яке трактується їм як "відповідь на один знак за допомогою інших знаків"[76: 122 - 123].

Отже, розуміти – це відповідати. Цей вислів, взятий ізольовано, може бути охарактеризований як цілком біхевіористський, але М.М. Бахтін доповнює його таким формулюванням: "Знаки з'являються лише під час процесу інтеракції між однією та іншою свідомостями" [76: 29]. Таким чином, знак не є тим стимулом, який викликає реакцію: він існує лише в інтеракції, він – антиципований матеріальний продукт інтеракції, породжуваний на її початковому етапі, й власне знаком він стає лише при його розумінні.

Крім того, Бахтін вважає, що у певний момент мовець є, безперечно, єдиним господарем слова, яке в такому випадку виступає його невід'ємною властивістю. Цей момент – ніщо інше, як фізіологічний акт матеріалізації слова. Але категорія власності неприйнятна до цього внаслідок суто фізіологічного характеру останнього [76:102]. Саме до цього вченим зводиться поняття локуції.

Це твердження здається вельми суперечливим й свідчить, скоріш про відмову розглядати знак в межах локутивної лінгвістики. Досить ясно М.М. Бахтін заявляє, що для існування знаку потрібні, як мінімум два індивіди, бо "будь-яке слово містить дві сторони, й виступає, таким чином, продуктом інтеракції мовця та слухача " [76:102].

Отже, відтоді маємо зовсім іншу логіку мовлення. Істинна мовна субстанція складається, за М.М. Бахтіним, ані з абстрактної системи мови, ані з ізольованих монологічних висловлювань, ані з психофізіологічного акту її породження. Вона є продуктом соціального феномену вербальної інтеракції, що здійснюється засобом одного чи кількох висловлювань. Таким чином вербальна інтеракція створює фундаментальну мовну реальність [76: 113].

У зв'язку з цим можна із впевненістю сказати про запропонування М.М. Бахтіним нової лінгвістики. Однак, наведений вище вислів є досить полемічним у тому сенсі, що він відкидає соссюрівське поняття про мову як абстрактну систему мовних форм, лінгвістику виразу в будь-яких формах й будь-яке механістичне рішення в дусі біхевіоризму.

З іншого боку, позитивний внесок ідей М.М. Бахтіна є в тому, що вони стверджують, що вербальна інтеракція, яка виступає спочатку відповідальною за такий результат, як знак, а потім - індивідуальною комунікацією між соціальними партнерами, є основою, фундаментом логіки мовлення.

У сучасній науці поняття вербальної інтеракції в трактуванні М.М. Бахтіна збагатилося доповненнями, концептами, набуттями не тільки лінгвістичного, але й різногалузевого знання: соціології, антропології, психології, психіатрії, соціальної психології, етики й навіть кібернетики (наприклад, запозичення з кібернетики поняття *гомеостазу* внесло багато прогресивного в логіку комунікації та вербальної інтеракції). Такий ракурс вивчення лінгвістичного феномену вербальної інтеракції за допомогою

суміжних наук особливо притаманний англосаксонським вченим (не випадково, наприклад, школа “нової комунікації” [37] набула значного розвитку на терені психіатрії, а етнометодологія Г. Закса, Е. Щеглова, Дж. Джеферсона та І. Гофмана тісно пов’язана із соціологією [56; 17; 18; 19]).

Стосовно французької лінгвістичної школи, слід зазначити, що особливо першим представникам французького дискурсивного аналізу [77; 78] дуже близькі ідеї Бахтіна, але поняття вербальної інтеракції звертає увагу вчених дещо пізніше, а саме наприкінці 70-х - початку 80-х років.

У Франції аналіз дискурсу з самого початку його виникнення знаходиться на перехресті структурного методу З. Харріса [79], європейських досліджень висловлювання (*la théorie de l’énonciation*) та, починаючи з 1971 року - наукової парадигми, що об’єднала таких вчених, як Р. Якобсон, Е. Бенвеніст та Ж. Лакан [80; 55; 81]. Слідом за Ж. Дюбуа та Ж.Б. Марселезі [82; 83] дискурсивний аналіз (на тому етапі свого розвитку ще дуже далекий від вивчення розмови) зосереджує свою увагу на явищі сприйняття, що відкриває перед ним далекосяжні перспективи у розробці діалогізму. Коли Ж.Б. Марселезі пропонує поняття *обміну* (мовець передбачає або обмін, очікує на реакцію, або повторення свого власного дискурсу) як типологічного принципу, це, по суті, означає остаточний нерозривний зв’язок аналізу дискурсу з дослідженням діалогізму.

Паралельно у французькій лінгвістиці набуває розвитку праксематика. Відмовившись від проблематики знаку на користь теорії *праксеми*, практичної одиниці, що виробляє значення, праксематика встановлює в гуртку Бахтіна зовсім інший об’єкт конвергенції.

Відтоді, однією з труднощів, з якими стикається настільки проникнута структуральною методологією французька лінгвістика є відкидання саме цього структуралістського підходу, досить спішно асимільованого з філософією структуралізму. Роздуми праксематики над динамічною константою праксеми як засобу, виробляючого зміст, дозволяють зберегти водночас семантичний процес конституції праксеми та її семіотичне закріплення в слові.

З поняттям інтеракції ми віддаляємося від концепції комунікації, проілюстрованої К. Шенноном [84] та популяризованої Р. Якобсоном [80], яку найчастіше представляють у вигляді такої спрощеної схеми:

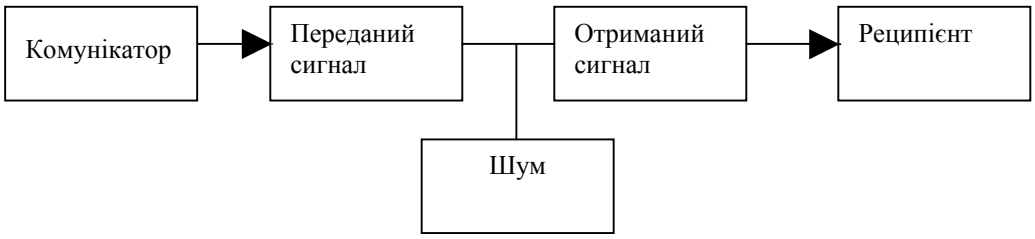

Рис. 1. Концепція комунікації в ілюстрації К. Шеннона.

За цією схемою, за допомогою мовлення здійснюється кодування та декодування інформації: комунікатор у процесі говоріння кодує, а реципієнт в процесі слухання декодує цю інформацію. Терміни "говоріння" та "слухання" введені І.А. Зимней як позначення психологічних компонентів вербальної комунікації [85], послідовність дій мовця ті слухача досліджено досить докладно. З точки зору передачі та сприйняття змісту повідомлення схема К - С - Р (комунікатор – повідомлення - реципієнт) є асиметричною. Що можна пояснити за Г.М. Андреєвою [86: 89] на такій схемі:

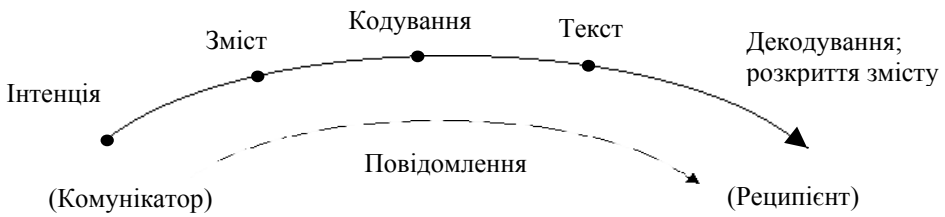

Рис. 2. Передача і сприйняття повідомлення

Для комунікатора зміст інформації передує процесу кодування (висловлюванню), оскільки "мовець" спочатку має певний задум, а потім втілює його в систему знаків. Для "слухача" зміст повідомлення, що приймається, розкривається водночас з декодуванням. У такому разі особливо чітко проявляється значення ситуації спільної діяльності: її усвідомлення входить до самого процесу декодування; розкриття змісту повідомлення не мислиться поза цієї ситуації.

Точність розуміння слухачем змісту висловлювання може стати очевидною для комунікатора лише тоді, коли відбудеться зміна "комунікативних ролей" (умовний термін, що позначає "мовця" та "слухача"),

тобто коли реципієнт перетвориться на комунікатора й своїм висловлюванням дасть знати про те, як він розкрив зміст інформації, яку прийняв. Таким чином кожний учасник комунікації кодує та надсилає, отримує та декодує інформацію. Комунікація може бути перешкоджена шумами. Якщо ж вона відбувається без перешкод, намір комунікатора відповідатиме ефектові, здійсненому на реципієнта.

Говорити про інтеракцію - означає замінити таку репрезентацію на іншу, у якій кожен є безупинно і водночас комунікатором та реципієнтом різноманітної інформації, яку він відсилає та отримує інтенціонально чи ні.

Схема К. Шенона була призначена для телефонної комунікації, питання про природу послання було врегульоване наперед: по телефону існує тільки голос. Спілкування віч-на-віч, крім того, має інформацію, що передається поглядом: воно - мультиканальне. Саме поняття інформації модифікується в цій новій концепції, оскільки будь-яка спів-присутність супроводжується обміном інформації, який здійснюється за бажанням чи проти нього.

У схемі комунікації К. Шенона відбувається послідовна зміна комунікативних ролей, тобто кожен є по черзі комунікатором, а потім реципієнтом. Інтеракціоністський підхід не відкидає цього бачення речей: у певний момент мовець дає слово тому, хто до цього слухав. Але він ускладнює репрезентацію, досліджуючи те, що відбувається під час мовлення одного з партнерів. Під час свого часу слухання реципієнт не є пасивним, він підтверджує побудову послання продуціюванням знаків уваги, які складають поширену відповідь на те, що Ж. Косньє називає "чотирма питаннями мовця: Чи його чують? Чи його слухають ? Чи його розуміють ? Що про це думає слухач ?" [13: 295 - 315]. Ці питання, які знаходять своє вираження через різні, найчастіше, невербальні, сигнали, дозволяють мовцю бути впевненим кожного моменту, що все йде добре. Важливість цього феномену вимагає переосмислення понять мовця (комунікатора) та слухача (реципієнта): під час продуціювання послання, мовець є водночас реципієнтом; під час слухання реципієнт є водночас комунікатором. Будь-яке послання, принаймні в ситуації віч-на-віч, співутворюється.

Крім того, комунікатор та реципієнт не є гомогенними інстанціями. Щодо говоріння, то висловлювання може бути вироблене багатьма мовцями, сам комунікатор може також в межах свого висловлювання заставити почути багато голосів (наприклад, феномен цитування, чи непрямого мовлення)[***]. Щодо рецепції, то одержувачі наших послань не обов'язково є лише їх адресатами: так наприклад, інші покупці, що знаходяться поряд з нами в хлібному магазині в момент покупки, знатимуть, якому саме хлібу ми віддаємо перевагу: білому, чи чорному. Роботи над інтеракціями намагаються ураховувати таку гетерогенність.

Таким чином, поняття інтеракції є не стільки відкиданням розглянутої вище схеми комунікації, скільки поширенням перспективи. Крім того, воно змінює, хоча це не є його принциповим завданням, уявлення про "успішну комунікацію": це більше не така комунікація, у фіналі якої інтенції та спричинені ефекти співпадають, але ж та, під час якої партнерам неодноразово на протязі обмінів вдається досягти згоди з приводу того, що вони роблять та ким вони є.

За визначенням К. Кербрат-Орекіоні, будь-яка вербальна інтеракція може розглядатися як ряд подій, сукупність яких створює “текст”, продукт колективної дії в певному контексті: “Toute interaction verbale peut être envisagée comme une suite d’événements dont l’ensemble constitue “un texte”, produit collectivement dans un contexte déterminé” [24,9].

У цій перспективі завдання аналітика полягає у виявленні правил, які передбачають саме виробництво цього тексту та його внутрішню когерентність – правила поєднання окремих реплік чи організацію таких ієрархічних одиниць монологічного рівню, якими є мовленнєвий акт та "інтервенція" ("*intervention*"), та діалогічного рівню, якими є "обміни" ("l'*échange*"), "секвенції" ("*la séquence*") та саме інтеракції. Саме такий підхід у дослідженні вербальних інтеракцій використовує К.Кербрат-Орекіоні в [24].

За визначенням К. Орекіоні вербальна інтеракція є одиницею вищого рівню у відношенні до "обміну" ("l'*échange*") та "секвенції" ("*la séquence*") й відповідає тому, що відбувається між вступом до контакту між учасниками до моменту їх розлучення. Ця одиниця входить до складу іншої, більш широкої єдності під назвою "*конверсаційна історія*" ("*l'histoire conversationnelle*"), яка об'єднує в собі всі послідовні інтеракції, що відбуваються між двома інтерактантами.

Для номінації поняття вербальної інтеракції існує ряд інших термінів, наприклад: "*екскурс*" ("*l'incursion*") за визначенням представників Женевської школи, "*мовленнєва подія*" ("*speech event*") за Д. Хаймсом та В. Лабовим, "зустріч" ("*rencontre*" чи "*encounter*") у термінології В. Едмондсона та І. Гофмана: "під інтеракцію ми розуміємо такий клас подій, що відбуваються при спільній присутності й на підставі спільної присутності; термін "зустріч" також підходить" [17: 23].

[***] Більш детально про це див. [71; 87; 88; 89; 90].

Головна проблема, що постає при спробі дати визначення поняття вербальної інтеракції, це – питання відмежування, тобто встановлення критеріїв однієї інтеракції від іншої. Існує кілька критеріїв з цього приводу. Перший критерій – це так звана "партисипаційна схема" ("le schéma participationnel"), згідно з яким інтеракція обмежується зустріччю та розлученням співбесідників [65]. Тобто, з новою інтеракцію ми маємо справу як тільки змінюється кількість та склад учасників. Другий критерій – це критерій єдності часу та місця. Третій – тематичний критерій. Взявши до уваги всі перелічені критерії, К. Кербрат-Орекіоні дає визначення поняття вербальної інтеракції, намагаючись передати гнучкий характер останньої, в такому формулюванні: "*Для того, щоб мати справу з однією й тою ж самою інтеракцію, необхідно і достатньо, щоб вона відбувалася в групі учасників, що змінюється, але не переривається, яка в рамках простору та часу, що змінюються, але не переривається, ведуть розмову, предмет якої змінюється, але не переривається*" [24: 216].

За визначенням Д. Андре-Ларошбуві, розмова – це вербальна інтеракція, що передбачає зустріч двох або декількох членів однієї лінгвістичної спільності, наділених спільним комунікативним кодом, маючих соціальні та психологічні характеристики, які залежать, певною мірою, від їх соціального статусу, а також конкретної ситуації та певного моменту, коли відбувається інтеракція [7:15].

Слід також зазначити, що за визначенням В. Лабова та Д. Фенхеля (наведеним в [91:32; 92]), інтеракція – це також “дія, яка впливає (погіршує чи підтримує) на взаємовідносини між двома особами в комунікації віч-на-віч (“face à face”)”. Під цим кутом зору функціонування вербальних інтеракцій розглядається Кербрат-Орекіоні в [25], де дається детальний опис відношень, що встановлюються не між різними складовими конверсаційного тексту, а відносин, що створюються засобом вербального обміну між самими інтерактантами.

Нагадаємо, що існування цих двох рівнів аналізу – досить відоме в інтеракціоністській літературі. Так, теоретики школи Пало Альто (Palo Alto) вважають, що більшість висловлювань функціонують водночас як на рівні змісту (*le contenu*) – вони описують деякі стани речей, - так і на рівні відношень (*la relation*). Вони відстоюють встановлення між інтерактантами особливого соціо-афективного зв'язку.

4. МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ

В основу загальної стратегії дослідження (методології) можна покласти моделі, що використовуються прагматичним аналізом, який полягає у вивченні спільних дій, здійснюваних учасниками.

Назвемо, наприклад, так званий "*трансверсальний*" чи "*поперечний*" аналіз, суть якого полягає у дослідженні певних, попередньо ідентифікованих, феноменів у різних інтеракціях корпусу [31: 26]. Ідентифікація може ґрунтуватися на категорії *a priori*, або будуватися, виходячи з даних.

Виходити з категорії a priori передбачає наявність вихідної дефініції досліджуваного елементу, яка дозволила б ідентифікувати та відібрати його в корпусах. Таким чином ми можемо, наприклад, розпочати вивчення звинувачення та виправдання, що є об'єктом нашого особистого дослідження, виходячи з таких визначень цих мовленнєвих актів як "ствердження негативного оцінювання мовцем вчинків та дій співбесідника, засудження здійсненних ним порушень законів, або якихось норм, встановлених суспільством" щодо звинувачення (напр.: "t*u m'a encore menti*") та "ствердження позитивного оцінювання мовцем індивідуально значимих ситуацій, своїх вчинків та поведінки, засуджуваних протилежною стороною, і винесення позитивної самооцінки своїй особистості" щодо виправдання (напр.: "*je ne mens jamais*"), визначення, які дозволять нам скласти окремий корпус, в якому буду досліджено:

- засоби реалізації актів: таке дослідження звинувачення/виправдання дозволило встановити той факт, що здійснення цих актів зводяться до певної кількості рекурентних форм;

- отримані реакції та їх мовне вираження: подібні дослідження дозволили сформулювати узагальнення відносно характеристик особливої вербальної інтеракції "звинувачення/виправдання".

Такий метод аналізу приводе до ускладнення та модифікації вихідної дефініції.

Виходити з даних - це застосовувати засоби аналізу, які ґрунтувалися б по ходу дослідження на спостереженнях та робочих гіпотезах. Це – більш індуктивний метод, який легко змінює природу предмету, що спостерігається: об'єктом дослідження стають процедури. Такий аналіз, здійснений В. Траверсо на матеріалі корпусу візитів, дозволив їй, наприклад, ідентифікувати систему процедур під загальною назвою задобрювання чи улещування (*l'amadouage*), який полягає в постійному прояві занепокоєння, що пов'язане з фактом проникнення на територію іншого. Такі процедури можуть бути прямими (питання про турботи "*je te dérange pas?*", або про час приходу "*on n'arrive pas trop tôt?*"); або непрямими (мінімізація акту "*j'passe juste cinq minutes*" чи інтенції "*j'tais dans l'quartier j'me suis dit tiens*"). Аналіз також показав, що отримувані реакції мають квазі-систематичний характер переконування в задоволенні, викликаному візитом ("*pas du tout*", "*quelle bonne surprise*", "*c'est super qu'vous soyez v'nus*" та ін.).

"*Поздовжній*" аналіз (*l'analyse longuitudinale*) намагається дати усвідомлення про інтеракцію в її протіканні[31: 27]. Труднощі, які виникають під час такого аналізу пов'язані з величезною кількістю даних, що ризикує призвести до "замкненості на корпусі": чим більше поглиблюється аналіз, тим більше він має змогу описати особливості мовців та їх відносини, ніж поточні чи повторювані процедури. Однак, слід зазначити, що це, мабуть, єдиний метод, який дозволяє описати так звані *секвенції* (одиниці, до складу яких входе один чи декілька обмінів, з'єднаних тематично та/або прагматично) та спостерігати зв'язок між актами. Крім того, головним внеском поздовжнього аналізу є виявлення контекстуальних функцій актів та їх поліфункціональності.

"Поперечний" та "поздовжній методи аналізу" корпусів доповнюють один одного. Проілюстровані тут дослідженням мовленнєвих актів, вони можуть застосовуватися також, завдяки своїй компліментарності, під час аналізу на всіх рівнях інтеракції.

5. ТИПОЛОГІЯ ВЕРБАЛЬНИХ ІНТЕРАКЦІЙ

Кожна наукова дисципліна неодмінно прагне завжди мати систематизацію стану справ у своїй галузі. В нашому випадку важливим є встановлення того, скільки існує видів вербальних інтеракцій і які вони, за якими критеріями вони розрізняються та упорядковуються в класи, а також як вони співвідносяться між собою.

У галузі інтеракційних досліджень перевага лінгвістів надається окремим видам обмінів, як то: педагогічні чи терапевтичні ситуації, сервісні трансакції, психологічні бесіди та ін.[****] Менш представлене вивчення розмови, що є в якійсь мірі, парадоксальним фактом, оскільки розмова вважається канонічним прикладом інтеракції: "the basic form of speech-exchange systems" [56: 47], прототипом будь-якої вербальної інтеракції: "le prototype de toute interaction verbale" [24: 115]. В існуючих типологіях Д. Андре-Ларошбуві [7: 9 -31], К. Кербрат-Орекіоні [24: 113 - 123] та Р. Віона [32: 119 - 142] окрім вище названих виділяються й такі види вербальних інтеракцій, як діалог, дискусія, дебати, диспут, бесіда, інтерв'ю, консультація, анкета та ін. Різні підкласи вербальних і невербальних інтеракцій та ознаки й характеристики, за якими вони виділяються, Д. Андре-Ларошебуві наводить в таблиці-схемі (рис.3).

Нами пропонується додати до цієї схеми такі різновиди вербальних інтеракцій, як листування (традиційне, та засобами електронної пошти) та чат в мережі Інтернет.

Зазначимо, що в основі існуючих типологій вербальних інтеракцій лежать як правило, різні критерії, але, як правило, вони ґрунтуються на даних, що стосуються ситуації, а саме: її учасники, рамки (місце та час), тривалість інтеракції, її кінцева мета чи фінальність, "формальність". Називаються також такі критерії як симетричність / комплементарність, кооперативність / комплементарність та ін. Крім того, враховуються також зовнішні фактори, які впливають на протікання інтеракцій, а саме на засоби функціонування мовлення: право на мовлення та функціонування чергування реплік. Так, за критерієм права на мовлення розрізняють такі ситуації, у яких присутня чи ні рівноправність щодо мовлення: наприклад, в розмові кожен учасник може зайняти позицію мовця, чого не може бути у випадку конференції. Правила чергування реплік діють в усіх ситуаціях, де розподіл ролей здійснюється миттєво і де кожен з учасників має рівні права на мовлення. Але іноді це чергування є визначеним наперед, наприклад в інтерв'ю. Таким чином, ситуації розрізняють за наявністю чи відсутністю попередньої визначеності порядку слідування реплік співбесідників.

Лише після урахування названих зовнішніх чинників, методом дескрипції внутрішніх показників можна виділити ті характеристики, які дозволять розрізнити типи вербальних інтеракцій. Саме це ми пропонуємо зробити для характеристики таких типів вербальних інтеракцій, як автентична розмова, інтеракція в комерції чи трансакція, фікційний діалог (літературний, епістолярний, кінематографічний), інтерв'ю, політичні дебати, у яких експліцитно чи імпліцитно виражено звинувачення та виправдання, та на основі отриманих даних виділити й охарактеризувати звинувачення/виправдання як окремий вид вербальних інтеракцій конфронтаційного типу.

6. ЗАКЛЮЧНЕ ЗАУВАЖЕННЯ

Подальший розвиток аналізу вербальних інтеракцій ми вбачаємо в тому, щоб застосувати цю методологію до нової складної галузі дослідження, а саме, до форм цілеспрямованого мовленнєвого спілкування в повсякденному житті. Охопити різноманіття форм мовного спілкування можливо при допомозі розширеного понятійного апарату граматики, але тільки якщо спочатку будуть описані елементарні структури з ясними та конкретними властивостями, що досить успішно робиться зараз, наприклад, Ліонською та Женевською школами лінгвістів, й тільки потім поступово ці структури будуть розкласифіковані та модифіковані більш детально, до тих пір, поки не будуть адекватними автентичним розмовам за складністю та різноманіттям.

[****] Див. з цього приводу оглядові праці К. Орекіоні [24; 25; 26] та П. Банжа [10].

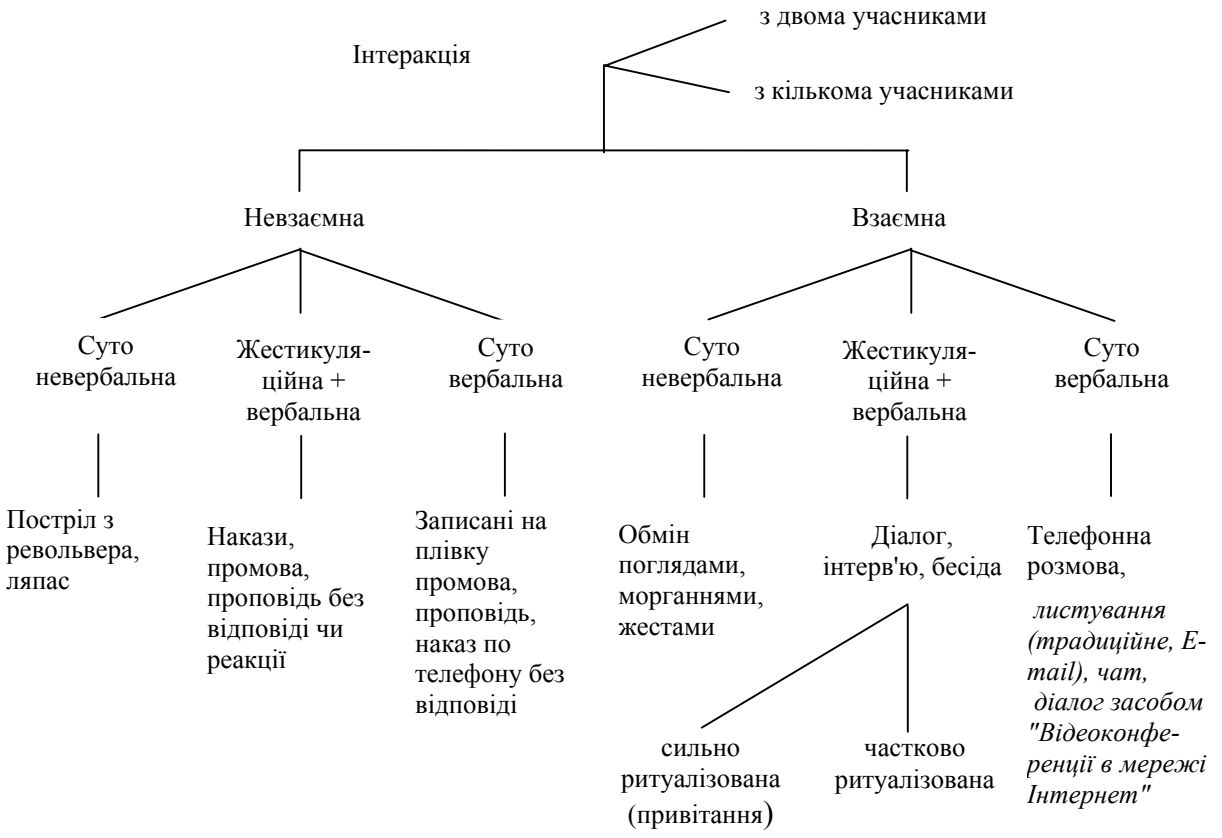

Рис. 3. Види інтеракцій за схемою Д. Андре-Ларошбуві

ЛІТЕРАТУРА

1. Диалог глазами лингвиста. - Краснодар: Изд-во Кубан. гос. ун-та, 1994.
2. Почепцов Г.Г./мол./ Теорія комунікації. - К.: Спілка рекламістів України, 1996.
3. Форманюк Г.А. Структура и семантика диалога в художественном тексте (на материале современной английской прозы и драмы): Дис... канд. филол. наук: 10.02.04. - М., 1995.
4. Хундснуршер Ф. Основы, развитие и перспективы анализа диалога // Вопросы языкознания. – 1998. - № 2. – С. 38 – 50.
5. Языковое общение и его единицы. - Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1986.
6. Языковое общение: процессы и единицы. - Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1988.
7. André-Larochebouvy D. La conversation quotidienne. Introduction à l'analyse sémio-linguistique de la conversation. – Paris: Didier Crédif, 1984.
8. Atkinson J.M. & Heritage J. Structure of Social Action. Studies in Conversational Analysis. – Cambridge, CUP/Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. – 1984.
9. Bange P. L'Analyse des interactions verbales. La Dame de Caluire. – Berne: Peter Lang, 1987.
10. Bange P. Analyse conversationnelle et théorie de l'action. – Paris: Hatier-Didier, 1992.
11. Berendonner A. L'interaction communicative. – Berne: Peter Lang, 1990.
12. Charaudeau P. Langage et discours: Eléménts de sémiolinguistique. – Paris: Hachette, 1983.
13. Cosnier J., Kerbrat-Orecchioni C. Décrire la conversation. – Lyon: PUL, 1987.
14. Dascal M. On the pragmatic structure of conversation // Searle J.R. et al. (Eds.) Searle on conversation. – Amsterdam, 1992.
15. Dialoganalyse V. Referate der 5. Arbeitstagung, Paris 1994. – Max Niemeyer Verlag: Tübingen, 1997.

16. Ghiglione R. L'homme communicant. – Paris: A. Colin, 1986.
17. Goffman E. La mise en scène de la vie quotidienne.- T. 2. Les relations en public. - Paris: Minuit, 1973.
18. Goffman E. Les rites d'interaction. – Paris: Minuit, 1974.
19. Goffman E. Façons de parler. – Paris: Minuit, 1987.
20. Grunig B.N., Grunig R. La fuite du sens. La construction du sens dans l'interlocution. – Paris: Hatier-Crédif, 1985.
21. Hagège C. L'homme de paroles: contribution linguistique aux sciences humaines. – Paris, 1996.
22. Hagège C. L'humain au centre de l'interaction verbale // Dialoganalyse V. Referate der 5. Arbeitstagung. Paris 1994. – Max Neimeyer Verlag: Tübingen, 1997. – P. 3 – 8.
23. Hymes D.H. Vers la compétence de la communication. – Paris: Crédif-Hatier, 1984.
24. Kerbrat-Orecchioni C. Les interactions verbales. - Tome I. – Paris: Armand Colin, 1990.
25. Kerbrat-Orecchioni C. Les interactions verbales. - Tome II. – Paris: Armand Colin, 1992.
26. Kerbrat-Orecchioni C. Les interactions verbales. - Tome III. – Paris: Armand Colin, 1994.
27. Moechler J. Argumentation et Conversation. Eléments pour une analyse pragmatique du discours. – Paris: Hatier-Crédif, 1985.
28. Moechler J. Modélisation du dialogue: représentation de l'inférence argumentative. – Paris: Hermès, 1989.
29. Roulet & al. L'Articulation du discours en français contemporain. – Berne: Peter Lang, 1985.
30. Traverso V. La conversation familière. Analyse pragmatique des interactions. – Lyon: PUL, 1996.
31. Traverso V. L'analyse des conversations. – Paris: Nathan, 1999.
32. Vion R. La communication verbale. – Paris: Hachette, 1992.
33. Barthes R., Berthet F. Présentation // Communications. – 1979. – № 30. – P. 3 – 5.
34. Grice H.P. Logic & Conversation // Pragmatics. - New York & Oxford: Oxford Univ. Press, 1991. - P. 305-316.
35. Grunig B.-N. Pièges et illusions de la pragmatique linguistique // Modèles linguistiques. – 1979. – V. 1. - № 2. – P. 7 – 38.
36. Watzlawick P., Helmick Beavin J., Jackson D. Une logique de la communication. – Paris: Seuil, 1972.
37. Winkin Y. La nouvelle communication. – Paris: Seuil, 1981.
38. Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. – Baltimore., 1954.
39. Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Собр. соч. в 6 т. – Т. 3. – М., 1983.
40. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975.
41. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982.
42. Кацнельсон С.Д. Речемыслительные процессы. – Вопросы языкознания. – 1984. - № 4.
43. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.
44. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1977.
45. Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. Пер. с англ.. – М., 1976.
46. Clark Y., Clark E. Psychology and language. An introduction to psycholinguistics. - New York, 1977.
47. Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. – Л. 1989.
48. Экспериментальные методы в лингвистике. – М., 1987.
49. Parsons T. Eléments pour une sociologie de l'action. – Paris: Plon, 1955.
50. Schutz A. Le chercheur et le quotidien. – Méridiens: Klincksieck, 1987.
51. Garfinkel H. Studies in ethnomethodology. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1967.
52. Coulon A. Qu'est-ce que l'ethnométhodologie // Quels Corps. – 1986. - № 32 – 33.
53. Coulon A. L'ethnométhodologie. – Paris: PUF, 1987.

54. Austin J.L. How to do things with words. – Oxford, 1962.
55. Benveniste E. Problèmes de linguistique générale. – T. I. – Paris: Gallimard, 1966.
56. Sacks H., Schegloff E., Jefferson G. A simplest Systematics for the Organization of Turn-taking in Conversation // Language. – 1974. - № 54. – P. 696 – 735.
57. Hymes D. Models of the Interaction of Language and Social Life // Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of Communication. – New York: Holt, Rinehart, Winston, 1972. – P. 35 – 71.
58. Gumperz J.J. Hymes D. (éd.) The ethnography of communication. – American Anthropologist. – 1964. – V. 66. - № 6. – Part. 2.
59. Gumperz J.J. Hymes D. (éd.). Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of Communication. – New York: Holt, Rinehart, Winston, 1972.
60. Gumperz J.J., Jupp T.C., Roberts C. Crosstalk. A study of cross-cultural communication. Background material and notes to accompany B.B.C film. – Southhall (Midlesex): The National Center for Industrial language Trainings, 1979.
61. Gumperz J.J. Discourse strategies. Studies in Interactional Sociolinguistics 1. – Cambridge: C.U.P, 1982.
62. Halliday M.A.K. An introduction to functional grammar. – London, 1985.
63. 63 Edmondson W. Spoken Discourse: A model for Analysis. – London: Longman, 1981.
64. Sinclair A. Coulthard R.M. Towards an Analysis of Discourse. The English used by Teachers and Pupils. – Oxford: Oxford University Press, 1975.
65. Roulet E. & al. L'articulation du discours en français contemporain. – Berne Francfort s/Main: Peter Lang, 1985.
66. Levinson S.C. Pragmatics. – London & Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
67. Trognon A., Ghiglione R. Où va la pragmatique ? – Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1993.
68. Théorie pragmatique et Pragmatique conversationnelle. – Paris: Armand Colin, 1996.
69. Reboul A., Moeschler J. La pragmatique aujourd'hui. Une nouvelle science de la communication. – Paris: Seuil, 1998.
70. Kerbrat-Orecchioni C. L'Énonciation de la subjectivité dans le langage. – Paris: A. Colin, 1980.
71. Maingueneau D. L'Énonciation en linguistique française. – Paris: Hachette, 1994, 1999.
72. Recanati F. Les énoncés performatifs. – Paris: Éd. de Minuit, 1981.
73. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 17: ТРА. - М.: Прогресс, 1986. - С. 22-129.
74. Searle J.R. Sens et Expression. – Paris: Minuit, 1982.
75. Kerbrat-Orecchioni C. Où en sont les actes de langage ? // L'Information grammaticale. – 1995. – № 66. – P. 5 – 12.
76. Бахтин М.М. (Волошинов В.Н.) Марксизм и философия языка. Основные проблемы социологического метода в науке о языке. – Ленинград, 1929.
77. Pêcheux M. Analyse automatique du discours. – Paris: Dunod, 1969.
78. Pêcheux M. Les vérités de la Palice: linguistique, sémantique, philosophie. – Paris: Maspéro, 1975.
79. Harris Z. Discourse Analysis // Language. – 1952. – V. 28. - № 1.
80. Jakobson R. Essais de linguistique générale. – Paris: Minuit, 1963.
81. Лакан Ж. Функция речи и поле речи и языка в психоанализе. – М., 1995.
82. Dubois J. Énoncé et énonciation // Langages. – 1969. - № 13. – P. 100 – 110.
83. Marcellesi J.B. Éléments pour une analyse contrastive du discours politique // Langages. – 1971.- № 23.– P.25 – 59.
84. La Théorie mathématique de la communication. – Paris: Retz-CEPL, 1975.
85. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991.
86. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 1996.

87. Authier-Revuz J. Hétérogénéité montrée et hétérogénéité constitutive: éléments pour une approche de l'autre dans le discours // DRLAV. – 1982. - № 26.

88. Basire B. Ironie et métalangage // DRLAV. – 1985. – P. 129 – 150.

89. Ducrot O. Le Dire et le Dit. – Paris: Éd. de Minuit, 1984.

90. Simonin J. De la nécessité de distinguer énonciateur et locuteur dans une théorie énonciative // DRLAV. – 1984. - № 30. – P. 55 – 62.

91. Trognon A. Sur l'analyse du contenu des interlocutions // Psychologie et éducation. –1986.–T.X.- № 1. – P.21– 48.

92. Trognon A. & al. La construction interactive du quotidien. – Nancy: P.U.N., 1994.